

MOŽNOSTI ETICKÉHO DISKURZU V PROCESĚ UTVÁŘENÍ MORÁLNÍCH NORIEM

I. LENKA BOHUNICKÁ, Katedra filozofie a dejin filozofie FiF UK, Bratislava

BOHUNICKÁ, L.: The Possibilities of Ethical Discourse in the Making of Moral Standards
FILOZOFIA 57. 2002, No 6, p. 431

Whether the discursive ethic is accepted or rejected by the public, is determined especially by its universality claims and by its stressing the rationality developed in the light of Kantian tradition. The author reflects on the possibilities of the ethical discourse in the process of the creation of moral standards, which takes place in the frame of social dynamics, under the various forms of social and power-pressure, where the basic integrating moments are human communication and rational capacity. Although realizing the possible objections, the author sees the ethical discourse as offering us a possibility to understand the sense of the established moral standards and to accept them entirely, so that they become a part of our moral attitudes.

Morálka patrí k jednej z najstarších foriem sociálnej regulácie. Človek žije medzi inými a či chce alebo nechce, svojím konaním, správaním zasahuje aj realizáciu záujmov iných ľudí. Prvé pravidlá vzájomného spolunažívania v podobe morálnych noriem vznikli ako výraz životných skúseností vzájomných vzťahov a postupne sa začala objavovať aj snaha o ich teoretické zdôvodňovanie. Hoci tieto teoretické procesy boli často veľmi rozdielne, na funkčnosť elementárnych morálnych noriem, ako napríklad Nekradni, Hovor pravdu, Nezabíjaj a pod., to nemalo takmer nijaký vplyv. Autoritatívnosť morálnych noriem sa spája predovšetkým so schopnosťou vnútorne sa stotožniť s ich zmyslom bez ohľadu na to, či ich chápeme ako sprostredkovaný výraz "Božej vôle", prejav akejsi univerzálnej večnej zákonitosti prislúchajúcej životu na tejto planéte, biologickej či sociálnej determinácie ľudských bytostí, alebo ako výsledok racionálneho konsenzu vyjadrujúceho potrebu prežitia ľudského rodu. Svet, v ktorom žijeme, je plný rozličných príkazov, zákazov a odporúčaní, ktoré upravujú a uľahčujú, ale zároveň aj limitujú naše správanie. Sme nimi obklopení, ale zároveň ich nosíme v sebe. Tvoria konkrétny obsah morálky, majú však rozličnú mieru významnosti.

Elementárne pravidlá spolunažívania sa stali súčasťou právnych noriem a stabilizovali sa ako minimálne nespochybniteľné morálne imperatívy. Mnohé z nich dodržiavame automaticky ako úplnú samozrejmosť. Sú súčasťou našej kultúry, vyjadrujú hodnoty, ktoré akceptujeme. Niektoré ale pre nás ako samozrejmosť nevystupujú, nie je nám celkom jasné, prečo ich máme dodržiavať, rozmyšľáme o nich, spochybňujeme ich, či dokonca ich vedome neprijímame. S "automatizmami" súvisia dlhodobé napĺňané, životnými skúsenosťami preverené, často nepísané pravidlá správania. Prejavujú sa ako stereotypy, konvencie, tradície. Moment uvedomelého napĺňania morálnych noriem sa často viaže na krátkodobejšie pravidlá, ktoré bývajú postupne doplňované aj určitými oficiálnymi predpismi, typickými pre súčasnú stratifikovanú spoločnosť.

Fakt potreby tvorby morálnych noriem, ktorých pôsobenie zahŕňa určitú limitovanú oblasť ľudských aktivít, je nespochybniteľný. Nové situácie, ktoré vznikajú napríklad v oblasti genetiky či medicíny a v mnohých iných oblastiach, vytvárajú morálne problémy, ktoré si vyžadujú tvorbu určitých regulatívov, ktoré nadobúdajú podobu morálnych noriem a stávajú sa súčasťou etických kódexov. Často bývajú postupne podporené aj legislatívnou podobou. Tu sa však na tvorbe morálnych noriem podieľa predovšetkým uvedomelá racionalita. V etickej teoretickej reflexii jestvujú v podstate tri spôsoby argumentácie tvorby morálnych noriem:

1. Z deskripcie sa vyvodzujú preskriptívne závery. Na tento teoretický problém upozornil už Hume. Humov princíp hovorí, že nemôžeme odvodiť normy z faktov. Z toho, čo je, nemáme šancu získať to, čo má byť, keďže nejestvuje žiadny racionálny prechod od reálneho k správne, ktorý by morálnym súdom zaručil objektívnu platnosť.

2. Ak nemôžeme odvodiť normatívne vety z deskriptívnych súdov, ktorými konštatujeme fakty, je možné odvodiť normy z iných noriem pomocou dedukcie. Dedukciou však nikdy nedospejeme k platným normám, ak nejaké posledné platné a nevyvrátiteľné normy nepredpokladáme. Taktó sa dostávame do situácie, keď sme nútení prijať a akceptovať normy deduktívne vyvedené z už jestvujúcich, ktoré uznávame. Takže aj pri deduktívnom dôkaze normatívnej platnosti musíme vychádzať z faktu existencie platných noriem.

3. Posledná možnosť, ako môžeme zdôvodniť intersubjektívne platné normy, je analýza schopností ľudskej racionality, ktorej výsledkom je tvorba a identifikácia morálnych noriem ako poznateľných a akceptovateľných pravidiel. Touto cestou sa uberá diskurzívna etika.

Zakladateľom a tvorcom diskurzívnej etiky je nemecký autor Jürgen Habermas. Habermas sa vracia ku Kantovi a analyzuje funkciu rozumu v rozdielnych oblastiach nášho sveta. Jeho inšpirácia kantovskou tradíciou, stelesňujúcou ambíciu kriticky uchopiť vývoj myslenia, vedie Habermasa k hľadaniu a odhaľovaniu vzťahu medzi oblasťou fungovania teoretického a praktického rozumu. Jeho úsilie na poli etiky je zamerané na transformáciu Kantovej morálnej teórie prostredníctvom komunikačno-pragmatických prostriedkov.

Habermas zakladá svoju koncepciu na teórii komunikatívneho konania. Snaží sa redefinovať Kantov kategorický imperatív z polohy monologického charakteru morálneho princípu do formy verejného dialógu. Habermas vidí hlavný problém kategorického imperatívu práve v monologickom charaktere morálneho princípu, ktorý necháva nezodpovedané otázky možnosti intersubjektívnej platnosti morálnych súdov. Kantov kategorický imperatív je mravný zákon, ktorým rozum núti vôľu, aby chcela konať morálne, aby poslúchla imperatívnu výzvu. Ale to, čo mravný zákon rozumu prikazuje, nie sú konkrétne normy. Kategorický imperatív možno chápať ako formálny postup určovania vôle. "Konaj iba podľa tej maximy, o ktorej môžeš zároveň chcieť, aby sa stala obecným zákonom",... resp. "Konaj tak, ako by sa maxima tvojho konania mala na základe tvojej vôle stať obecným prírodným zákonom." ([6], 62) Kategorický imperatív požaduje vžiť sa do úlohy zákonodarcu pre seba aj pre iných a konať podľa takých pravidiel, ktoré môžem chcieť ako zákony, t.j. všeobecne platné maximy konania. Ale ako zaručiť, že to, čo môže chcieť jeden človek ako platnú normu, bude chcieť aj iný, a že je

teda daná norma skutočne platnou intersubjektívnou maximou konania? V prípade Kantovej teórie sa možno spoľahnúť iba na príkaz rozumu. V polemike s Horkheimerom a Adornom, ktorí svojou interpretáciou Kanta radikálne spochybňujú možnosť reálnej funkčnosti kantovských univerzálnych a kategorických noriem a interpretujú ich z tradicionalistickej pozície celku, kde sa vlastne rozplýva inakosť, kde ako premisa jestvuje akýsi ideál, ktorý ale nie je demonštrovaný (Habermas to označuje ako mýtus), Habermas sa ku Kantovi vracia. Domnieva sa, že "očistenie" Kantovej etiky od metafyzických rezíduí je možné zdôvodnením normatívnych predpokladov morálky na základe teoreticko-komunikatívnych prostriedkov. Deontologická dimenzia morálnych fenoménov tu už totiž nie je odvodená ako u Kanta z fungovania dobrej vôle, ale z racionálnych subordinácií, ktoré sú vlastné procesu komunikácie, do ktorého vstupujú všetci účastníci ako rovnocenní partneri. Vo svojej práci *Teória komunikatívneho konania* Habermas zdôrazňuje: "Komunikatívny rozum je priamo obsiahnutý v procesoch spoločenského života, keďže akty vzájomného dorozumievania hrajú rolu mechanizmu koordinácie konania." (citované podľa [1], 948) Habermas vidí špecifickú kompetenciu ľudského rodu nie v schopnosti poznania, ale v schopnosti užívať jazyk, byť účastníkom komunikácie. "Človek nám tu už nie je predstavovaný ako bytosť monologická, obdarená dobrou slobodnou vôľou, ale ako bytosť, ktorej podstata je tvorená v procese komunikácie. Komunikácia... prestáva byť len médiom prenosu informácií a stáva sa i prostriedkom interakcie čiže jazykom sprostredkovaného konania. Ako forma konania štruktúruje bytie človeka." ([7], 117)

Človek je nielen účastník reči, ale aj bezpodmienečne prijíma univerzálne požiadavky jej platnosti, ako sú: zrozumiteľnosť, pravdivosť, hodnovernosť a správnosť. Zásadám komunikácie Habermas pripisuje etickú relevantnosť a považuje ich za základ minimálnej morálky (pozri [4], 354, 355). V jazyku je totiž podľa Habermasa obsiahnuté porozumenie ako "telos" ľudského rodu, keďže spoločenský život človeka umožňujú procesy, v ktorých vždy ide o porozumenie.

Prijatie a uznanie zásad komunikácie predpokladá prítomnosť určitej záväznosti, ktorú možno chápať ako prejav morálnej povinnosti. Normatívny moment platnosti je ukotvený v jazyku a odtiaľ sa prenáša do všetkých štruktúr, ktoré sa reprodukovujú komunikáciou. Komunikatívne konanie, orientované na dorozumenie, má podobu diskurzu.

Samotná procedúra diskurzu má povahu potvrdzovania problematických nárokov platnosti výpovedí účastníkov komunikácie. Nejde o výmenu informácií, keďže tá je vlastná procesom poznania, ale o výmenu argumentov, ktorá smeruje k porozumeniu a konsenzuálnym riešeniam. Porozumenie si vyžaduje zavedenie takého konceptu, ktorý dáva možnosť vylúčiť vynútený konsenzus. Habermas charakterizuje diskurz ako formu komunikácie, ktorá sa vyznačuje argumentáciou tematizujúcou nároky platnosti, ktoré sa stali problematickými a je skúmané ich oprávnenie. Habermas zdôrazňuje, že pokiaľ máme viesť diskurz, musíme istým spôsobom vystúpiť zo súvislosti konania a skúsenosti, tu si nevymieňame nijaké informácie, ale argumenty, ktoré slúžia na zdôvodnenie (alebo zamietnutie) problematických nárokov platnosti (pozri [4], 138).

Nároky platnosti a pravdivosti sú zabezpečené tam, kde účastníci diskurzu rešpektujú päť základných požiadaviek diskurzívnej etiky:

1. požiadavka všeobecnosti: žiadna strana, ktorej sa dotýka to, o čom sa diskutuje, nemôže byť vylúčená z diskurzu;

2. požiadavka autonómie: všetci účastníci majú mať rovnakú možnosť predkladať svoje návrhy a kritizovať nároky na platnosť, ktoré prezentujú ostatní v procese diskurzu;

3. požiadavka prijatia ideálnej roly: účastníci musia chcieť a byť schopní vcítiť sa do všetkých nárokov vznášajúcich v priebehu diskurzu;

4. požiadavka mocenskej neutrality: jestvujúce mocenské rozdiely medzi účastníkmi musia byť neutralizované, a tak v konečnom dôsledku nemajú nijaký vplyv na utváranie konsenzu;

5. požiadavka transparentnosti: účastníci musia otvorene vysvetliť svoje ciele a zámery a vzdať sa strategického konania (pozri [1], 949).

Morálne vlastnosti človeka sú potom v Habermasovom chápaní výsledkom jeho schopnosti byť účastníkom diskurzu, to znamená byť schopný prijímať a uplatňovať zásady komunikácie. Základnými podmienkami sú rovnoprávnosť, vzájomný rešpekt, hodnovernosť a úprimnosť.

Platné konsenzuálne riešenie, ku ktorému dospievajú účastníci etického diskurzu, musí spĺňať "princíp univerzalizácie": Dostatočnou podmienkou každej platnej normy je to, že všetci účastníci diskurzu budú dobrovoľne akceptovať všetky priame aj vedľajšie následky vyplývajúce zo spoločného úsilia uspokojiť záujmy každého jednotlivca. ([3], 75, 76) Habermas zavádza princíp univerzalizácie ako argumentačné pravidlo, ktoré umožňuje následne porozumenie v praktických diskurzoch. Konsenzuálna dohoda sa stáva pre ľudí normatívnym predpokladom ich reálneho konania. V tom momente ľudia explicitne prejavujú svoje morálne vlastnosti, a preto zdôvodnenie všeobecne platnej zásady znie: "V diskurzívnej etike je prisúdená platnosť norme len vtedy, ak tí, ktorých sa táto norma týka, akýmkoľvek možným spôsobom ako účastníci praktického diskurzu súhlasia s tým, aby táto norma platila." ([3], 76)

Diskurzívna etika je etikou procedúry. Habermas odmieta možnosť substančného základu etiky. Jeho teória je založená na predpokladoch možnosti porozumenia. Vo viacerých prácach zdôrazňuje myšlienku, že morálne sudy musia mať v sebe schopnosť nájsť súhlas každého možného účastníka - a to nielen ako etické sudy, ale aj z hľadiska nášho seba porozumenia a porozumenia sveta. Človek totiž, nech je akokoľvek v procese argumentácie odkázaný sám na seba, vždy je súčasťou univerzálnych súvislostí.

Mnohí kritici Habermasovi vyčítajú formalistický charakter jeho koncepcie. Ale samotná procedúra diskurzu bráni absolutizácii určitého obsahu morálnych hodnôt a nekritickému presadzovaniu len jednej predstavy o dobre. V tejto súvislosti možno len súhlasiť so stanoviskom T. Machalovej: Formálnosť a univerzálnosť diskurzu sa tak prezentuje ako podmienka zachovania plurality a korekcie jej hraníc ([7], 121).

Zdôvodnenie etických noriem má ukázať človeku dôvod, prečo má konať morálne. V morálnej dileme sa pýtame, prečo máme prípadnú normu uznať, a chceme počuť rozhodujúci dôvod, ktorý by nás naozaj presvedčil. Substančné a tradičné zdôvodnenia majú obmedzenú platnosť. Snaha o univerzálne zdôvodnenie napríklad prostredníctvom aristotelovskej predstavy cnosti a dobrého života v harmonicky fungujúcej polis v situácii súčasného života ľudí, úplne legitímnych pluralitných individuálnych životných rozvrhov musí zákonite skončiť neúspechom. Odvolávanie sa na metafyzické konštrukcie tiež stratilo na aktuálnosti. Metafyzické pravdy sú síce väčšinou pozitívne,

ale vzhľadom na prevládajúci pragmatizmus súčasnosti sú, ako hovorí Habermas, nedostatočné ako "dobré dôvody".

Najpríťažlivejší sa na prvý pohľad vidí empirický spôsob zdôvodnenia etického systému, a teda aj morálnych noriem. Empirické dôvody, ako je šťastie, pokoj, mier a podobne, motivujú pozemskými záujmami, ktoré dokážeme vysvetliť a ktoré sa usilujeme aj naplniť. Pri takomto zdôvodnení sa však ukazujú problémy s dosahom platnosti noriem. Ak morálku chápeme v závislosti od vonkajšieho záujmu, u ktorého je veľmi problematické legitimizovať ho v jej rámci ako eticky relevantný a správny, potom morálne konanie ukotvujeme v mimomorálnych hodnotách, ktoré možno veľmi ľahko zrelativizovať, a etika, resp. morálne normy sú len prostriedkom na ich dosiahnutie. Klasické etické teórie negarantujú intersubjektívnu platnosť morálneho princípu, akú si nárokuje diskurzívna etika. Napríklad pre mnoho ľudí je mier dostatočným motívom na morálne konanie, ale nie je nevyhnutne všeobecným motívom pre každého. Vždy sa nájdú ľudia motivovaní vidinou zisku z predaja zbraní či potravín do vojnových oblastí, ktorí chcú vzhľadom na iné preferované hodnoty opak, a preto zdôvodnenie neuvažujú. Normatívny morálny príkaz je zakotvený vo vonkajšom dôvode, čo spochybňuje samotný fenomén morálky vôbec. V prípade klasických etík, Habermas ich nazýva "etiky dohier", sa mravnosť redukuje na praktickú múdrosť, v ktorej sú normy platné preto, že sú účelné. V publikovanom interview s T. Hviidom Nielsenom Habermas uvádza: "V moderných podmienkach života si žiadna z konkurujúcich tradícií už nemôže nárokovať prima facie na všeobecnú záväznosť. Ani v prakticky relevantných otázkach preto už nemôžeme opierať svoje argumenty o autoritu nespochybniteľných tradícií. Ak nechceme normatívne otázky elementárneho spolužitia rozhodovať pomocou priameho či maskovaného násillia, tlakom, použitím vplyvu alebo mocou silnejšieho záujmu, ale nenásillným presvedčaním na základe racionálne motivovanej zhody, potom sa musíme sústrediť na okruh otázok, ktoré sú otvorené nestraničkému posudzovaniu. Nemôžeme čakať všeobecne záväznú odpoveď, ak sa pýtame, čo je dobré pre mňa alebo pre nás alebo pre nich. Skôr sa musíme pýtať, čo je rovnako dobré pre všetkých. Toto 'morálne hľadisko'... zvyrazňuje otázky, ktoré možno riešiť s ohľadom na zovšeobecniteľný záujem, sú to otázky spravodlivosti." ([2], 107) Praktický diskurz je totiž v diskurzívnej etike chápaný ako verejná prax reciprocity perspektív. V procedúre diskurzu každý preberá perspektívu druhého a presvedča sa, či je akceptovateľná aj pre iných. Moment empatie dáva možnosť reprodukovať vzťahy recipročného uznania, a tým zároveň zaručuje aj identitu každého jednotlivca. V práci *Moral und Sittlichkeit* charakterizuje Habermas proces praktického diskursu nasledovne: "Diskurzívne dosiahnutý súhlas závisí od nezastupiteľného 'Áno' či 'Nie' každého jednotlivca, ako aj od prekonania jeho egocentrickej perspektívy. Bez neobmedzenej individuálnej slobody zaujatia stanoviska ku kritizovateľným nárokom platnosti nemôže byť fakticky dosiahnutý súhlas s obecnou pravdivosťou, bez solidárneho vcítania sa každého do situácie všetkých ostatných nebude vôbec možné dospieť k riešeniu, ktoré si zaslúži všeobecný súhlas. Postup diskurzívneho utvárania vôle berie do úvahy vnútornú súvislosť dvoch aspektov - autonómii nezastupiteľných individuí a ich príslušnosť k intersubjektívne zdieľaným životným formám. Rovnaké práva individuí a rovnaká úcta k ich osobnej dôstojnosti sú nesené sieťou interpersonálnych vzťahov a vzájomných vzťahov uznania." (citované podľa [5], 49)

V procese diskurzu ide o zdôvodnenie, ktoré prijíma adresát normy s tým, že ako racionálny subjekt musí nevyhnutne konať v súlade s rozumom. V situácii morálnych problémov si človek kladie otázky, ktoré smerujú vôľu k rozumnému riešeniu. Rozumné riešenie znamená konsenzuálne riešenie v rovnoprávnej zmyslupnej argumentácii, v ktorej sa akceptujú argumenty každého rovnako bez zohľadnenia osoby, od ktorej pochádzajú. Dobrá vôľa nájsť správne riešenie v zmysle konsenzuálnej zhody účastníkov komunikačného spoločenstva je pre racionálny subjekt konštitutívna ako to, čo robí racionálny subjekt práve tým, čím je, pokiaľ chce, aby si zachoval svoju vlastnú, ľudskú dôstojnosť. Každou otázkou sa otvára dialóg, v ktorom treba akceptovať diskurzívne pravidlá, aby bol konsenzus možný. Snaha o dialogické hľadanie pravdy sa preukáže ako nevyhnutná do tej miery, že ju nikto nemôže zmysluplne odmietnuť, pretože aj odmietnutie je argument a aj samotný akt odmietnutia má formu argumentácie. Aj vtedy, keď len uvažujeme a argumentujeme v rovine vlastného vedomia, uskutočňujeme diskurz, ktorý splňa nárok dialogického hľadania riešení. Takže zároveň s apriórnym faktom argumentácie uznávame aj komunikačné pravidlá, bez ktorých by argumentácia nebola zmysluplnou argumentáciou.

Akceptácia diskurzívnej argumentácie zdôvodňovania morálnych noriem sa mi vidí ako zmysluplná. Účelová racionalita, ktorá často prevláda v diskusiách o riešení morálnych problémov, je skutočne pomerne ľahko relativizovateľná a spochybiteľná.

Morálne normy sú vytvárané človekom a hodnoty, ktoré sa stávajú prostredníctvom diskurzu ich sprostredkovaným vyargumentovaným obsahom, zodpovedajú schopnostiam aj možnostiam človeka. Funkčnosť morálnych noriem závisí od schopnosti človeka porozumieť ich zmyslu, stotožniť sa s nimi natoľko, že sa stanú súčasťou jeho vlastných morálnych postojov. Etický diskurz je podľa môjho názoru a v súhlase s Habermasom cesta, ktorá takúto možnosť vytvára.

LITERATÚRA

- [1] FLYVBJERG, B.: "Habermas a Foucault: mysliteľ občanské společnosti?" In: *Filosofický časopis* 1999/6.
- [2] HABERMAS, J.: *Dobiehajúca revolúcia*. Kaligram 1999.
- [3] HABERMAS, J.: *Moralbewusstsein und kommunikatives Handeln*. Frankfurt am Mein, Suhrkamp 1996.
- [4] HABERMAS, J.: *Vorstudien und Ergänzungen zur Theorie des kommunikativen Handelns*. Frankfurt am Mein, Suhrkamp 1984.
- [5] HORSTER, D.: *Jürgen Habermas*. Praha, Svoboda 1995.
- [6] KANT, I.: *Základy metafyziky mravů*. Praha, Svoboda 1976.
- [7] MACHALOVÁ, T.: "Diskurzívna etika". In.: *Súčasná etická teória*. Prešov 1998.

PhDr. Lenka Bohunická, CSc.
Katedra filozofie a dejín filozofie FiF UK
Gondova 2
818 01 Bratislava
SR